

सत्यम्

विद्वन्मणिः डॉ. केशवचन्द्रदाशः इदानीन्तनयुगे संस्कृतसाहित्यिकेषु अग्रगण्यः भवति । तेन अनेकानि पुस्तकानि विरचितानि । तस्य पुस्तकेषु 'एकदा' इति लघुकथासंग्रहः ग्रन्थः अन्यतमः । अयं विषयः तस्मात् कथाग्रन्थान् उद्धृतः ।

अन्येद्युः पितामही अलिन्दे उपविश्य जपमग्ना अस्ति । पुलोमजा उपधाननिकटे उपविश्य तस्याः मुखं पश्यति । माधवः किञ्चित् विरक्तो भूत्वा अवदत्- पितामहि ! कथं न समापयसि ? अद्य किं कथां न श्रावायिष्यसि ? पितामही पूर्ववत् शनैरुपविशति । कण्ठं परिष्करोति । जृम्भामुखेन आरभते - एकदा....

एकदा एकस्मिन् ग्रामोपान्ते एका पुष्करिणी आसीत् । तत्र ग्रामस्य जनाः स्नानं कुर्वन्ति । वसनं क्षालयन्ति । तत्रैव ते शौचकर्म कुर्वन्ति । तस्मादपि जलमानीय पिबन्ति पाकादिकर्म च कुर्वन्ति । तत्रैव गोमेषच्छागादीनां स्नानमपि कारयन्ति । पुष्करिणीं परितः नानावृक्षाः सन्ति । केचन वृक्षाः तटसंलग्नाश्च वर्तन्ते । पुष्करिण्याः अपरभागे एकः आश्रमः अस्ति । तत्र एको मुनिः निवसति । सोऽपि तर्पणादिकं कर्म तत्र करोति । किन्तु सदा असन्तुष्टो भवति । सः जनान् अनुनयति । वारं वारमपि उपदिशति । परं न कोऽपि तस्य वचनं शृणोति ।

मुनिः एकदा चिन्तामग्नः - केन प्रकारेण एतान् जनान् बोधयिष्यामि । पुष्करिणीतः पङ्कोद्धारः न

भवति । प्रतिदिनं च जलं प्रदूषितं भवति । प्रदूषितं जलं पीत्वा जनाः अपि रुग्णाः भवन्ति । कथम् इमे वारणीयाः.... ।

सहसा कोलाहलः श्रुतः । मुनिः वहिरागत्य अपश्यत् । केचन जनाः एकं बालकं ताडयन्ति । तं च भर्त्सयन्ते । बालकः भयेन कम्पते क्रन्दति च । मुनिः तत्र आगच्छत् । जनान् वारयित्वा अपृच्छत् - किमभवत् ? किमर्थं भवन्तः एनं ताडयन्ति ? जनाः अवदन् - एषः मिथ्यावादी । सदैव मिथ्याभाषणं करोति । वृथा सर्वान् प्रतारयति । सद्यः अस्मान् प्रतारितवान् । मुनिः बालकमपृच्छत् - अरे सत्यं न वदसि ? बालकः कम्पितकण्ठेन अवदत् - सत्यं किम् ? मुनिः तम् आश्वासितवान् - न जानासि ? तर्हि मया सह आगच्छ । एवमुक्त्वा तं करे धृत्वा मुनिः आश्रमं प्रति बालकमानयत् ।

मुनिः अचिन्तयत् - अयमेव समुचितः समयः । अस्मिन्नवसरे ग्राम्यजनाः अवश्यं शिक्षयितव्याः । ततः मुनिः बालकमपृच्छत्-

- किं तव नाम ?
- नाम्नाहं कृष्णः ।
- भवतु, केन प्रकारेण मिथ्या कथयसि ?
- यथेच्छं वदामि ।
- तर्हि इमां पुष्करिणीं विलोक्य किमपि कथय ।

बालकः कृष्णः प्रसन्नः सञ्जातः । सहर्षं च अवदत् - जलेऽस्मिन् एको महान् मत्स्यः अस्ति । भो जनाः ! आगच्छत आगच्छत पश्यत, कीदृशं सः खेलति ? मुनिरवदत् - साधु साधु । सम्यक् चिन्तितम् । तर्हि श्वः प्रभाते ग्राम्यजनान् एतावत् कथय । कृष्णः किञ्चित् कुण्ठितोऽभवत् ।

- नहि, ते मां ताडयिष्यन्ति ।
- अरे नहि..... ।
- अनन्तरं मामेव साक्षिणं करिष्यसि ।

अपरप्रभाते कृष्णः ग्रामस्य प्रतिभागं जनान् अवदत् - पुष्करिण्याम् एको महान् मत्स्यो मया दृष्टः । केचन अवदन् - अरे त्वं मिथ्यावादी । तव वचने को विश्वासः । तत्क्षणं कृष्णः उक्तवान् - तदानीं मया सह मुनिः आसीत् । सोऽपि दृष्टवान् । आगच्छ.....तत्र पृच्छ.... ।

मुनिं साक्षिरूपेण स्वीकृत्य ग्राम्यजनाः अपरदिने मत्स्यान्वेषणमवकुर्वन् । अन्ततः सर्वे मिलित्वा पुष्करिण्यां प्राविशन् मत्स्यान् च अमारयन् । किन्तु महामत्स्यस्य सन्धानं न प्राप्तम् । सकलं दिवसं ते अन्विष्टवन्तः । सायंकाले नितरां विरक्ताः अभवन् ।

मुनिमुपगम्य सरोषमवदन् - किं भवानपि अस्मान् प्रतारयति ? मुनिः धीरमवदत् - अरे महामत्स्यः किं सरलतया धर्तुं शक्येत । तदर्थं श्रमः करणीयः । श्वः प्रातः बन्धच्छेदं कृत्वा जलं निष्कासयत । तदनु पङ्कोद्धारं कुरुत । ततः महामत्स्यः मिलिष्यति ।

तद्वात्रौ ग्राम्यजनानां नेत्रे निद्रा नास्ति । ते प्रातरागम्य प्रथमतः तटवर्तिवृक्षाणां छेदनमकुर्वन् । तदनु बन्धच्छेदं कृत्वा जलं च निष्कासितवन्तः । एवं प्रकारेण कति दिनानि व्यतीतानि । ततः पङ्कोद्धारं कृत्वा पुष्करिणीं गभीरीं कृतवन्तः । पङ्कं च आनीय शस्यक्षेत्रेषु प्रसारितवन्तः । इत्थं निदाघकालः उपगतः । सहसा वृष्टिरभवत् । पुष्करिणी जलपूर्णा सञ्जाता । निर्मलं जलं दृष्ट्वा सर्वे प्रसन्नाः अभवन् । तटानां परिष्करणेन सर्वत्र सौविध्यमनुभूतम् । एवमवलोक्य केचन ग्राममुख्याः अवदन् - इतः परं यदि कश्चित् जलं दूषयिष्यति सः दण्डनीयो भविष्यति ।

एकदा मुनिः कृष्णं दृष्ट्वा आकारितवान् । तम् आश्रममानीय अपृच्छत् - अरे कृष्ण । सत्यं किं ज्ञातं वा ?

- न ज्ञातम् ।
- अरे ! सत्यकथनेन केवलं सत्यं न भवति ।

यत् कल्याणकरं वचनं तदपि सत्यम् । पितामही पुलोमजामबोधयत् - अस्माकं शास्त्रे वर्तते- सत्यं हि वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं भवेत् । यद्भूतं हितमत्यन्तमेतत् सत्यं मतं मम ।

ଟିପ୍ପଣୀ

अन्येद्युः - ଅନ୍ୟ ଏକ ଦିନ (अन्यस्मिन् दिने) । पितामही - ଜେଜେମା (पितुः माता) । अलिन्दे - ବାଉଁଶରେ (द्वारप्रकोष्ठे) । जपमग्ना - ଜପମଗ୍ନ (जपे मग्ना) । समापयसि - ଶେଷ କରୁଛ (समाप्तं करोषि) । श्रावयिष्यसि- ଶୁଣାଇବ (श्रवणं कारयिष्यसि) । उपविशति - ବସୁଛି (उपवेशनं करोति) । आरभते - ଆରମ୍ଭ କରେ (आरम्भं करोति) । पुष्करिणी - ପୋଖରୀ (सरोवरः) । वसनम् - ଲୁଗା (वस्त्रम्) । क्षालयन्ति - ଧୁଅନ୍ତି (क्षालनं कुर्वन्ति ।) तत्रैव - ସେଠାରେ ହିଁ (तस्मिन् स्थाने एव) । कारयन्ति - କରାନ୍ତି (कर्तुं प्रेरयन्ति) । परितः - ଚାରିପାଖରେ (चतुःपार्श्वे) । केचन - କେତେକ (कतिपयाः) । जनान् - ଲୋକଙ୍କୁ (लोकान्) । ताडयन्ति - ମାଡ଼ିଥାନ୍ତି (दण्डयन्ति) । भर्त्सयन्ति - ଗାଳିଦିଅନ୍ତି (तिरस्कुर्वन्ति) । वारयित्वा - ବାରଣକରି (वारणं कृत्वा) । मिथ्यावादी - ମିଛୁଆ (मिथ्या वदति यः) । प्रतारितवान् - ଠକିଛି (प्रतारणां कृतवान्) । कम्पितकण्ठेन - କଣ୍ଠଥରାଇ (सगद्गदम्) । विलोक्य - ଦେଖି (दृष्ट्वा) । सहर्षम् - ଆନନ୍ଦରେ (सानन्दम्) । सम्यक् - ଭଲ (उत्तमम्) । उपगम्य - ପାଖକୁ ଯାଇ (समीपं गत्वा) । निष्कासितवन्तः - ବାହାରକଲେ (निष्कासनम् अकुर्वन्) । इत्थम् - ଏହିପରି (एवं प्रकारेण) । आकारितवान् - ଡାକିଲେ (आहूतवान्) । श्रेयः - କଲ୍ୟାଣକର (कल्याणकरम्) ।

अभ्यासः

1. निजभाषया वाक्यद्वयेन वाक्यत्रयेण वा उत्तरं लिखत ।

- (क) अस्माकं शास्त्रे किं वर्तते ?
- (ख) किं सत्यम् ?
- (ग) महामत्स्यं प्राप्तुं ग्राम्यजनाः किम् अकुर्वन् ?
- (घ) पुष्करिण्यां ग्रामजनाः किं कुर्वन्ति ?
- (ङ) मुनिः कथम् असन्तुष्टः भवति ?

2. निजभाषया एकपदात्मकं/अतिसंक्षिप्तम् उत्तरं लिखत ।

- (क) किं पीत्वा जनाः रुग्णाः भवन्ति ?
- (ख) केचन जनाः कं ताडयन्ति ?

- (ग) कः भयेन कम्पते ?
(घ) कम्पितकण्ठेन बालकः किमवदत् ?
(ङ) बालकं करे धृत्वा मुनिः कुत्र अनयत् ?
(च) बालकः स्वनाम किमिति अवदत् ?
(छ) पुष्करिण्यां कः खेलति इति बालकः अवदत् ?
(ज) कं साक्षिरूपेण स्वीकृत्य ग्राम्यजनाः मत्स्यान्वेषणम् अकुर्वन् ?
(झ) जनैः कस्य सन्धानं न प्राप्तम् ?
(ञ) कदा ग्राम्यजनानां नेत्रे निद्रा नासीत् ?

3. सन्धिविच्छेदं कुरुत ।

सत्यादपि, तदपि, आश्रममानीय, कश्चित्, सौविध्यमनुभूतम्, तदनु, वृष्टिरभवत्, प्रातरागम्य, भवानपि, धीरमवदत् ।

4. सन्धिं कुरुत ।

किम् + चित्, शनैः + उपविशति, परि + करोति, तस्मात् + अपि, जलम् + आनीय, सः + अपि, वारम् + अपि, वहिः + आगत्य, किम् + अभवत्, सदा + एव ।

5. रेखाङ्कितपदानां विभक्तिनाम लिखत ।

- (क) पुलोमजा तस्याः मुखं पश्यति ।
(ख) पितामही पूर्ववत् उपविशति ।
(ग) ग्रामस्य जनाः स्नानं कुर्वन्ति ।
(घ) स जनान् अनुनयति ।
(ङ) कथम् इमे वारणीयाः ?

6. रेखाङ्कितपदानां विभक्तिकारणं लिखत ।

- (क) जनाः बालकं ताडयन्ति ।
(ख) बालकः भयेन कम्पते ।
(ग) सद्यः अस्मान् प्रतारितवान् ।
(घ) मया सह आगच्छ ।
(ङ) पुष्करिणीं विलोक्य किमपि कथय ।

7. वाक्यानि रचयत ।

भयेन, सह, अनु, किम्, एव, यथेच्छम्, वहिः, परितः, निकटे

8. शुद्धम् उत्तरं निरूपयत ।

- (क) पितामही कुत्र उपविश्य जपमग्ना अस्ति ?
(i) अलिन्दे (ii) पाकशालायाम्
(iii) शयनकक्षे (iv) उद्याने
- (ख) ग्रामस्य जनाः कुत्र स्नानं कुर्वन्ति ?
(i) नद्यां (ii) सागरे
(iii) पुष्करिण्यां (iv) नलकूपे
- (ग) प्रदूषितं जलं पीत्वा के रुग्णाः भवन्ति ?
(i) पशवः (ii) विहगाः
(iii) जनाः (iv) खगाः
- (घ) बालकः कथं कम्पते क्रन्दति च ?
(i) आनन्देन (ii) भयेन
(iii) दुःखेन (iv) क्रोधेन

(ड) एकदा मुनिः कं दृष्ट्वा आकारितवान् ?

(i) रामं

(ii) कृष्णं

(iii) रामकृष्णं

(iv) गोपालम्

9. शून्यस्थानं पूरयत । (कोष्ठकात्)

(क) _____ महामत्स्यः मिलिष्यति ।

(ख) ग्राम्यजनानां नेत्रे _____ नास्ति ।

(ग) किं तव _____ ?

(घ) अयमेव _____ समयः ।

(ङ) केन प्रकारेण _____ कथयसि ?

नाम, मिथ्या, निद्रा, समुचितः, ततः

